

A „SÁRGA KÍGYÓ” BALLADA NYÍRBÁTORBÓL

Egy gyűjtőutam alkalmával, 1962 decemberében hosszabb időt töltöttem Nyírbátorban, ahol alkalmam volt az Újtelep (Cigánytelep) mesemondóinak hagyományanyagát hangszalagon megörökíteni. A legjobb adatközlőnek Pataki Géza 49 éves vályogvető sármunkás mutatkozott, aki 33 népmesét, mondát és 6 népballadát mondott, illetve énekelt hangszalagra. Már a gyűjtés első napjaiban mind nekem, mind barátomnak, Szalontai Barnabás múzeumigazgatónak feltűnt, hogy a nyírbátori cigánylakosság hagyományaiban egy ősbibb rétegű, kifejezetten magyar mese- és balladaanyag húzódik meg. Ennek bizonyítására ez alkalommal mindössze egy balladát szeretnék bemutatni, ugyanakkor kísérletet teszek a nyírbátori hagyományanyag szívós továbbélése okainak felderítésére.

A Pataki Géza által előadott ballada — a változatoktól eltérőleg — prózai részekkel erősen bővített történetté kerekül. Az adatközlő „Vót egy iszonyat gazdag ember” címet adta a balladának, melyet az alábbiakban teljes terjedelemben közlök:

„Hát eccer vót, hun nem vót, a hetetlen hét ország ellent, az Óperenciás tengereken is túl, hegyeken, vőgyökön, sűrű ballangokon túl, vót egy iszonyat gazda ember. Annak a gazda embernek vót három fija és vót egy lejánja. De az egyik lejánja az mán férjhement. Itt meg a három fiju, ez magába maradt. A legkisebbiket tartották legbolondabbnak. De ezek, mind a kettő, mán a két viénebbik bátyja a kis öccsinek, ez mind Hétiháti pusztán tartott szeretőt. De viszonba, amit ezek nem tudtak, a kicsi is ott tartott szeretőt. Majd eccer következett egy vasárnap, hogy mennek Hétiháti pusztára, úgy jánnézőbe, meg a szeretőjükhe. Azt mondja az öccsi:

— Óh, kedves bátya, tik mentek, hágy menjek én is!

— Óh, huva gyössz te énutánam? — azt mondja. — Le ne szégyeníts bennünket! — azt mondja. — Eridj a frászkarikába!

Itt a kis úr elhallgatott, nem szólt semmit. Egy hordó bort fellőkött a két bátyja a szekérre, mer gazdag emberek vótak. Itt meg szíp takarosan ezek közzé vágta a lúnak. De észvítelt nem vett a két bátyja, hogy ez is felpironkódzott a soroglyába, az öccsök. Mer annak is ott vót a szeretője, a Hétiháti pusztán! Majd félútba hátraníznek:

— Hó, itt van ez is!

Fogják, mindján ostorral minden, leverték a kis fijućskát.

— Mars haza a nyavalyába, meg minden, a lovak közé, jószág közé takarodj!

Na, a kis fiju bánatjába nem tudott menni, leült egy csipkebokor allá. Hát ott úgy elbáméskodott, hogy ott elgunnyadt, hogy ott elaludt a kis fiju. Hát ott meg egy aran sási kígyó belebújt a kelebibe a kis fijućnak. Ez a

két bátyja mán ott eltötötte az üdőt a szeretőjüknél, ezek mentek haza, vissza szekérrel. De a kis öcsökrül nem is gondolkoztak. Majd mikor fel-
 íbrent, hát estére vót az üdő. Hát megijedt a kis fijú, ő is, rémulésbe vót,
 hogy egy aran sási kígyó keresztül van a nyakán is, a fulánkját eresztí. Na,
 most szalad hazafele az anyjáho. Megyen hazafele. Akkor feleli:

Parlando

1. Ad-jon is-ten jó es-tét i-des ö-reg-a-nyám

O-da-fönn szó-gál-tam Hé-ti-há-ti pusz-tán

Le-te-tem fe-je-met csip-ke-bo-kor a-lá

Ge-le-bem-be bú-jott a-ran sá-si kí-gyó

Vedd ki i-des a-nyám!

Erre azt feleli az anyja:
 — Óh fijam! Ikkább ellehetek egy fijam nélkül, mint a karom nélkül.
 Eridj az apádnál, hátha kiveszi az!

Na, most megy a szegény fíjú oda az apjáho, a másik szobába:

Parlando

2. Jó es-tét, jó es-tét i-des-a-pám

O-da-fönn szo-gal-tam Hé-ti-há-ti pusz-tán

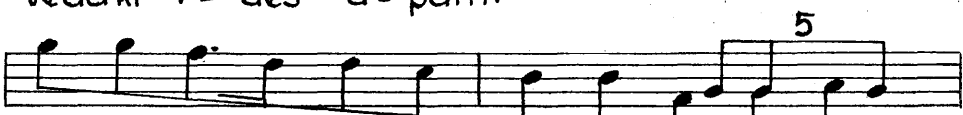
Le-te-tem fe-je-met csip-ke-bo-kor a-la

Ge-le-bem-be bú-jott a-ran sa-si kí-gyó

Veddki i-des a-pám!

Ik-kább el-le-he-tek a fi-jam nél-kül

mint a ka-rom nél-kül!

E-ridj a bá-tyád-nál hát-ha kí-ve-szi az!

Fogja magát a kis fijú, sírva ment az istállóba a bátyjáho. Megyen befele a két bátyjáho, ott pucolja a lovat.

3. Jó estét jó estét ídes bátyám!
Odafönn szógáltam Hétiháti pusztán
Letetem fejemet csipkebokor alá
Gelebembe bújott aran sási kígyó,
Vedd ki ídes bátyám!

— Óh, ikkább ellehetek egy öcsém nélkül, mint a karom nélkül,
Eridj a nénédnél, hátha kiveszi az!

Na, most ment a szegíny árva gyerek, ment messzi nagyon földön. Majd eléri akkor iccaka a nénjit, ahun lak. Beköszön oda is:

4. Jó estét jó estét ídes néném!
Odafönn szógáltam Hétiháti pusztán
Letetem fejemet csipkebokor alá
Gelebembe bújott aran sási kígyó,
Vedd ki ídes néném!

— Óh, ikkább ellehetek egy öcsém nélkül, mint a karom nélkül.
Eridj a mátkádnál, hátha kiveszi az!

Na most a kis fijú sírva rí, otthatta a nénjit. Most vágatott a Hétiháti pusztára, ahun neki a mátkája vót. Megyen, bekopogtat a mátkájánál. Azt mondja:

5. Jó estét jó estét ídes mátkám!
Odafönn szógáltam Hétiháti pusztán
Letetem fejemet csipkebokor alá
Gelebembe bújott aran sási kígyó
Vedd ki ídes mátkám!

— Ó, ikkább ellehetek egy félkarom nélkül, mint egy mátkám nélkül.

Akkor kapta a nyakábul, betekerte a karját egy kendővel a mátkája, behunyta a szemit kikapta a nyakábul, rávágta az asztaura. A nő arra esett, a férfi erre. De amikor eszméletlenül vótak és mikor felíbrentek, akkor mit láttak, hogy egy csomó arany ott feküdt az asztauron. Akkor níztek együvé. Megölelték egymást, megcsókolták:

— Na, te az enyim, én a tied, kapa ásó választ el bennünket! Most mán határozzuk el eztet, hogy igen, ebbül a kincsbül mit tudunk venni?

S mán elhatározták azt, hogy tagokat, szöllöt, házat, kastélyt vettek; pínzek, minden megvót. Na most megüttették a dobot, hogy heregegek, bárók, tótkalapos legiények, mindenki jelentkezzen a lakodalomra, csak a fijúnak se a bátyja, se a zanyja ne jelentkezzen! Se a nénje! Mert milt azír, hogy nem váltották vón meg a haláltul. Ez így is vót. Meg is történt a lakodalom, fogadtak tizenkét rezesbandát. Az íjjel-nappal húzta. Majd eccer az apjának fülibe ment, hogy igen, a legkissebbik fija, a Pista, ez megnősült, de nagyon áll a lakodalma, mán két hete és két szempillantása mindig áll. Alló, befogták úk is a lovat, nígylovas hintóba ültek és jöttek, a két legnagyobb, a felesége meg ú magába; jelentkeztek ott a fijúnál. Mikor oda mentek:

— Óh kedves gyermekem! Miből csinálod ebbe a palotába — azt mondja — ezt a nagy lakodalmat?

— Óh, kedves idesapám! Magok nem váltottak meg engemet a haláltul, hanem megváltott engemet — azt mondja — az ismeretlen (na, hogy mondjam mán?), akivel nem vótam megismerkedve még legjobbbadán, hanem — azt mondja — a szeretóm, az váltott meg, hát azért most mindenféle vagyok!

— Hát milyen vagy, fijam?

— Hát győjjenek, nizzik meg!

Mikor megnízték, látták, hogy a sarok félig arannyal.

— Na kedves gyermekem! Hát ezt nem gondoltuk, hogy ez van a nyakadba!

— Na apám, ha nem gondolták, hogy ez van a nyakamba, hanem amék úton jöttetek, azon menjetek el! Milt azír, mert itt az én feleségem váltott meg engemet a haláltul és azé most mindenféle vagyon!

Az apjok lehunyott szemmel, ledúrt kalappal befogtak, mert a fija nem fogadta meg. Mer vótak mán ott pincérek, meg minden, megmondta, hogy senkit ne fogadjanak, az udvarrul meg zavarják úköt, minden. Kizavarták úköt.

Az apjáék hazamentek, ezek boldogul éltek. És a mai napig iélnek, ha meg nem haltak.”

*

Erich Pohl behatóan foglalkozott azzal a balladatípussal, amelyhez Pataki Géza balladája is szorosán kapcsolódik.¹ A szláv és román balladacsoport keretében sajátos magyar balladáknak tartja a „sárga kígyó” típus változatait, melynek közös tartalma a következő: Egy legény vagy leány fekszik a bokorban, s egy kígyó a kebelébe mászik. Szalad az apjához, anyjához, testvéreihez, de egyik sem hajlandó a kezét feláldozni. A szerető azonban nem riad el a kígyótól. — E. Pohl — a magyar altípusra vonatkozó — jellemzése tökéletesen illik a Pataki Géza által előadott balladára is.

Meg kell említeni, hogy a „sárga kígyó” balladatípus kétféle variánsa ismeretes. Az egyikben a *szerelem próbájáról* van szó, vagyis arról, hogy a balladahős a hozzátartozóit sorra próbára teszi; a kígyóról csak azért beszél, hogy megtudja: ki milyen hűséggel van iránta? *Kodály Zoltán* egy Nyitra megyei ballada közlésénél írja: „Az énekes még hozzátette magyarázatul, hogy nem is kígyó volt az énekes kebelében, hanem egy csomó talált aranypénz, a rokonait csak próbára akarta tenni.”² Több hasonló magyar balladát ismerünk.

A másik változatcsoportban nem fiktív, hanem valódi kígyóról van szó, melyben a *kígyó kincské változása* a balladahősnek is meglepetést okoz. A magyar balladaváltozatokon belül az utóbbi csoporthoz tartozik Pataki Géza balladája, ezt a csoportot kell eredetibbnek tartanunk. Pohl rámutat arra, hogy a magyar balladákban a kígyó gyakran arany- vagy ezüstpénzzé változik.³ A „sárga kígyó” (áspis kígyó) fentebb említett két változatcsoportja

¹ *Erich Pohl*, Die deutsche Volksballade von der Losgekauften. Helsinki, 1934. FFC 105. 292—294.

² *Ethnographia* XVIII (1907). 112.

³ *E. Pohl* i. m. 293.

között nincs éles határvonal, sok az átmenet, így szétválasztásuk meg sem kísérelhető.

Hazánkban elsőnek *Ortutay Gyula* foglalkozott a „sárga kígyó” balladával. Megállapítja, hogy: „A szerelmes hűségéről való meggyőződésének ez a próbája, a szerelmes elszántságának ez a megnyilatkozása nemcsak az európai, de még az afrikai epikumanyagban is megtalálható.”⁴ *Dános Erzsébet* a kígyó kincsesé változásának motívumát — *Ortutay* nyomán — délszláv hatásnak tartja, megemlítve, hogy: „Nálunk ez a mozzanat a legtöbb változatban már elkopott, de azért itt is, ott is megtalálható.”⁵

Tudomásunk szerint ez ideig a „sárga kígyó” balladatípus 21 magyar változatát publikálták.⁶ *Kálmány Lajos* Meződombegyházán gyűjtött balladája⁷ tartalmilag teljesen megegyezik *Pataki Géza* balladájával. Közel álló változatoknak tartjuk még *Bartók Béla* Csíkrákoson,⁸ *Szegő Julia* Lészpeden (moldvai csángó),⁹ valamint *Kálmány Lajos* Morotva (Erdély)¹⁰ és *Szaján* (Erdély) községekben gyűjtött balladáját. E balladák közös vonása az, hogy mindegyikben megtaláljuk a *kígyó kincsesé változásának* motívumát. Itt most csupán utalunk arra a tényre, hogy az említett hat rokon balladaváltozat — beleértve a nyirbátorit is — Erdély, illetőleg Erdéllyel közvetlen szomszédos területről került elő.

*

⁴ *Ortutay Gyula*, Székely népballadák. Bp., é.n. 300.

⁵ *Dános Erzsébet*, A magyar népballada. Budapest, 1938. 132.

⁶ *Alföld*: *Kálmány Lajos* népköltési hagyatéka II. (Szerk. *Ortutay Gyula*) Alföldi népballadák. Bp., 1954. 64—66.; 2. *Bogdánfalva*: *Ethnographia* XLII (1931). 140.; 3. *Csanádapáca*: *Kálmány Lajos*, Koszorúk az Alföld vad virágaiból II. Arad, 1878. 62—63.; *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* I (1887). 38.; 4. *Csíkrákos*: *Ethnographia* XIX (1908). 50-51.; *Bartók Béla*, A magyar népdal. Bp., 1924. 45.; *Robert Graggert*, Ungarische Balladen. Berlin und Leipzig, 1926. 13—14.; *Ortutay Gyula*, Székely népballadák. Bp., é.n. 207—211.; *Kodály Zoltán* — *Vargyas Lajos*, A magyar népzene. Bp., 1952. 228.; 5. *Gajdár* (Moldva): Moldvai csángó népdalok és népballadák. Szerk. *Faragó* — *Jagamas*. Bp., é.n. 89—91.; 6. *Ghimes*: *Ethnographia* XIII (1907). 112.; 7. *Gaiceana-Unguri*: *Domokos Pál Péter*, A moldvai magyarság. Bp., (1941). 255—256.; 8. *Lapujtó*: *Magyar Nyelvőr* XI (1882). 239—240.; 9. *Lészped*: *Faragó* — *Jagamas* i. m. 91—92.; 10. *Lészped*: *Faragó* — *Jagamas* i. m. 87—89.; 11. *Lészped*: *Domokos Pál Péter* i. m. 256.; 12. *Mezőbánd*: *Ethnologische* i. m. 36.; 13. *Meződombegyháza*: *Kálmány Lajos* népköltészeti hagyatéka i. m. 60—63.; *Ethnologische* i. m. 34—35.; 14. *Morotva*: *Kálmány Lajos*, Szeged népe II. Arad, 1882. 12—13.; *Ethnologische* i. m. 38—39.; 15. *Pécska*: *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* I. Arad, 1877. 21—23.; 16. *Szaján*: *Kálmány Lajos*, Szeged népe II. Aradon, 1882. 13—14.; *Ethnologische* i. m. 38.; 17. *Szárhegy*: *Bartók Béla* — *Kodály Zoltán*, Erdélyi magyar népdalok. Bp., 1921. 134.; *Kodály Zoltán* — *Vargyas Lajos*, A magyar népzene. Bp., 1952. 102.; 18. *Székelyföld*: *Ethnologische* i. m. 37.; 19. *Székely-keresztúr*: *Erdélyi Múzeum* V (1888). 501—502.; 20. *Szeketura* (Moldva): *Domokos Pál Péter* i. m. 254.; *Domokos Pál Péter*, Mert akkor az idő napkeletre fordul. Cluj-Kolozsvár, 1940.8.; 21. Gyűjtési helye ismeretlen: *Arany László* és *Gyulai Pál*, Elegyes gyűjtések Magyarországon és Erdély különböző részeiből. (Magyar Népköltési Gyűjtemény I.) Pest, 1872. 189—190.; Ötödfélszáz énekek. *Pálóczy Horváth Ádám* dalgyűjteménye az 1813. évből. Bp., 1953. 389.; *Ethnologische* i. m. 37—38.

⁷ *Kálmány Lajos* népköltési hagyatéka i. m. 60—63.

⁸ *Ethnographia* XVIII (1907). 112.

⁹ *Faragó* — *Jagamas* i. m. 87—89.

¹⁰ *Kálmány Lajos*, Szeged népe II. Arad, 1882. 12—13., 13—14.

Pataki Géza „Iszonyat gazdag ember” című balladájának dallama is sajátos vonásokat mutat, dallamszerkezetének mindössze egy megfelelőjét ismerjük.¹¹ A verssorok 12 szótagosak, bár Pataki Gézánál az első sor ettől eltér 10, illetve 13 szótagos). Véleményünk szerint eredetileg a nyírbátonyi ballada is 12 szótaggal, „Jó es-tét jó es-tét é-des ö-reg-a-nyám” szöveggel kezdődhetett. A dallam ereszkedő szerkezete, pentaton jellege, parlandó előadásmódja is kétségtelenné teszi, hogy az általunk gyűjtött ballada a magyar balladakincs szerves része.

Véleményünk szerint külön figyelmet érdemel az a kérdés, hogy „Vót egy iszonyat gazdag ember” című ballada miért éppen a cigány lakosság köréből került elő, miért él olyan szívósan a néphagyomány a nyírbátonyi cigányságnál?

Nyírbátor községben 1901. január 1. — 1960. december 31. között eltelt időszakban 843 cigánygyermek született.¹² Évtizedenként tagolva az 1910-es években 81, az 1920-as években 89, az 1930-as években 140, az 1940-es években 201, az 1950-es években pedig 202 újszülött látott napvilágot. Nyírbátorban lényegében hét cigány nemzetség él; a 60 év során születettek közül 274 fő *Varga*, 126 fő *Szilágyi*, 61 fő *Farkas*, 57 fő *Balog* vagy *Balogh*, 40 fő *Pataki*, 27 fő *Sebők* és ugyancsak 27 fő *Fenyő* családnevet visel. Tehát e hét nemzetséghez tartozik az 1901—1960 között születettek 73%-a. A fentiekén kívül elég gyakoriak a *Danó*, *Lakatos*, *Milák*, *Horváth* és *Zsigó személynevek is*.

A XIX. század 20-as, 30-as éveinek nyírbátonyi anyakönyveiben lépten-nyomon ugyancsak *Varga*, *Szilágyi*, *Pataki*, *Balog*, *Horváth* és *Zsigó* cigány személynevekkel találkozunk, viszont ugyanezek a nevek fordulnak elő a Nyírbátonyi környező községek (Encsencs, Gyulaj, Kisléta) anyakönyveiben is. A XVIII. század conscriptióiban a *Varga*, *Balog*, *Horváth*, *Zsigó* cigány személynevek más járásban nem fordulnak elő, annál inkább a nyírbátonyi járásban: Encsencs, Piricse, Gyulaj, Ófehértó, Pilis, Bogát, Kisléta községekben.¹³ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a jelenlegi nyírbátonyi cigány lakosság ősei a XVIII. század második felében Nyírbátor környékén éltek, ekkortájt fokozatosan beszivárogtak Nyírbátorba és ott véglegesen letelepedtek. A XVIII. század végén, a XIX. század elején társadalmi rangjuk, megbecsülésük sokkal magasabb volt, mint a későbbi időszakban. A cigányösszeírások foglalkozási rovatainak tanúsága szerint ekkor még különböző kézműiparokkal foglalkoztak, nem kétséges, hogy a városiasan fejlődő Nyírbátor társadalmába szívesen látta a kovács, lakatos, harangöntő, teknővájó, nádkötő, rostás mesterembereket.

Arra egyáltalán nincsen adatunk, hogy a nyírbátonyi cigányok meddig beszéltek cigány nyelven; a ma élő öregek szerint nagyapjuknak a nagyapja is csak magyarul tudott. Ha a XVIII. század végén beszéltek is a cigány nyelvet,

¹¹ Szól a sárgarigó. Szerk. Schram Ferenc. Bp., 1957. 83. — Kiszáradt a tóból mind a víz mind a sár... Tiszacsege. Balla Péter gyűjtése.

¹² A nyírbátonyi születési anyakönyvekből természetesen itt csak azokat a cigány újszülötteket vettük figyelembe, akiknek szülei — a születés bejegyzésének időpontjában — Nyírbátorban laktak. Nem soroltuk a cigány lakosság közé azokat a családokat, amelyek — különösen a felszabadulás óta eltelt időszakban — kiemelkedtek a kulturális elmaradottságban levő (Téglaszin, Dögtér, Vágóhíd utcai cigánytelep, Újtelep) környezetből és a község társadalmába beleilleszkedtek.

¹³ Nyíregyházi Állami Levéltár. Cigányösszeírások: Fasc. 39. No. 106. (1773.); Fasc. 35. No. 4. (1781); Fasc. 55. No. 444. (1754.)

a vándorló életmód felhagyásával, a városba településsel a kettősnyelvűségnek is meg kellett szűnnie.

A XIX. század elején Nyírbátor lakossága — néhány többé-kevésbé sikeres per után — elkülönült a nagybirtokos Károlyiaktól. Szalontai írja, hogy: „A város lakóinak száma ebben az időben 375 család, tehát mintegy 1500 fő, de ebből mintegy 300 lélek már házas és házatlan zsellér, ami azt mutatja, hogy a jobbágyság rétegződése már megkezdődött, sőt előrehaladt.”¹⁴ Nyírbátor földműveléssel, kézműiparral foglalkozó lakossága a XIX. század elején mindenesetre már összeforrott, öntudatos társadalmat alkotott. Gazdag néphagyományairól már a XIX. század 40-es éveiből vannak adataink.¹⁵ Nem kétséges, hogy az írástudatlan, őshonos lakosság féltően őrizte történeti hagyományait,¹⁶ balladáit, meséit.

A városba települő cigányok nemcsak a magyar nyelvet, hanem a magyar nyelv és népi kultúra által hordozott hagyományokat, szokásokat is átvették; ugyanakkor a cigány nyelvvel együtt szinte teljesen elfeledték az eredeti cigány hagyományait. Nem célunk itt a faji megkülönböztetés végzetes politikájának okait taglalni, mindenesetre a következményei sajnos ma is érezhetőek: a cigányságot a város lakossága kivetette magából, a város szélére szorult, kulturális fejlődése szinte teljesen abbamaradt. Mindehhez hozzájárult az is, hogy a cigány kézműipari termékek az olcsóbb gyári termékekkel nem tudtak versenyre kelni.

A városi lakosságtól elzárt cigányság továbbra is őrizte és ápolta hagyományait, melyek eredetileg a XVIII. század végi, XIX. század eleji nyírbátori magyar lakosság hagyományai voltak. Nyírbátor dolgozó parasztságának társadalma a múlt század vége óta iskolázott, újságolvasó, majd rádióhallgató közönség lett, ősi hagyományokkal egyre kevesebbet törődött. A nyírbátori cigány település lakói azonban máig is szívósan őrzik a 150—200 év előtti nyírbátori néphagyományokat.

Pataki Géza ízig-vérig ehhez a cigány településhez tartozik. Apja: Varga János téglavető mester volt. Anyja családí nevét viseli, mivel szülei törvényes házasságot nem kötöttek. Pataki Géza iskolába sohasem járt, írni-olvasni nem tanult meg. A meséket, balladákat még gyermekkorában, a Téglaszinben tanulta meg. Így vette át az öregektől, így őrizte meg a számunkra a „Vót egy iszonyat gazdag ember” című balladát is.

Remélhetőleg e ballada és balladaénekes bemutatásával bizonyos mértékig sikerült rávilágítani a népköltészet szívós továbbélésének okaira. Meg vagyunk győződve arról, hogy a magyarországi cigányság folklórjának vizsgálata, elemzése nemcsak az ún. cigányfolklór, hanem a magyar népköltészet tanulmányozásához is gazdag anyagot nyújt.

Erdész Sándor

¹⁴ *Fentz Géza — Szalontai Barnabás*, Nyírbátor. Bp., 1959. 15.

¹⁵ *Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye*. Szerk. Kálmány Lajos. (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII.) Bp., 1914. 202—217.

¹⁶ Itt csak utalunk arra, hogy a Báthori családról több történeti mondát sikerült felgyűjtenünk.